

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(58): 219-221

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

स्कन्दपुराणे शिवस्वरूपम्

डॉ. सीमा शर्मा

भारतीयधार्मिकसाहित्ये पुराणानां विशेषं स्थानं विद्यते। अष्टादशमहापुराणेषु स्कन्दपुराणं विस्तीर्णतममस्ति, यत्र शिवस्य महत्त्वं प्रतिपादितं दृश्यते। शिवस्य लीलाः, स्वरूपम्, तत्त्वज्ञानं, भक्तिपथः च अस्मिन् पुराणे व्यापकरूपेण निरूपितानि सन्ति। अस्य निबन्धस्य मुख्योद्देश्यम् - शिवस्य स्वरूपं स्कन्दपुराणे कथं निरूप्यते, इत्येतत् प्रतिपादयितुं।

स्कन्दपुराणस्य परिचयः – स्कन्दपुराणम् - अष्टादशपुराणेषु एकं महापुराणम् अस्ति। अत्र मुख्यतः शिवकथा, स्कन्दकथा, पार्वतीचरित्रम्, तीर्थमाहात्म्यम्, वर्णाश्रमधर्मश्च विस्तरेण वर्ण्यते। ग्रन्थस्य नामकरणं शिवपुत्रस्य स्कन्दस्य नाम्ना जातम्। ग्रन्थे सप्त मुख्यखण्डाः सन्ति —

1. महेश्वरखण्डः
2. वैष्णवखण्डः
3. ब्रह्मखण्डः
4. काशीखण्डः
5. अवन्तिखण्डः
6. नागरखण्डः
7. प्रभासखण्डः

शिवस्य तात्त्विकस्वरूपम्

स्कन्दपुराणे शिवः न केवलं देवः, अपि तु परब्रह्मस्वरूपेण वर्ण्यते। स निर्गुणः, निराकारः, सर्वव्यापकः च अस्ति। शिवस्य ब्रह्मस्वरूपेण वर्णनं महेश्वरखण्डे दृश्यते।

"शिवोऽहं सर्वदा शुद्धो नित्यं मुक्तः सनातनः।

न मे रूपं न चाकारो न मे जातिर्न वा गुणः॥"ⁱ

अत्र शिवः आत्मानं शुद्धं, नित्यमुक्तं च प्रतिपद्यते। एषः श्लोकः अद्वैतवेदान्तविचारस्य समर्थनं करोति।

शिवस्य विविधस्वरूपाणि- अर्धनारीश्वरः - शिवः पार्वत्याः अर्धांशं धृत्वा अर्धनारीश्वरः भवति। एषः रूपं शक्ति-शिवयोः अभेदं प्रतिपादयति।

"शिवशक्त्यैक्यरूपः सन् अर्धनारीश्वरो भवेत्।"ⁱⁱ

रुद्रः – संहारकर्त्ता- शिवस्य रुद्रस्वरूपं तस्य उग्रत्वं, संहारशक्तिं च प्रकटयति। ब्रह्मखण्डे रुद्रस्य उत्पत्तिकथा वर्ण्यते।

"स रुद्रो जायते तस्मात् क्रोधसम्भूतविग्रहः।"ⁱⁱⁱ

शरभेश्वरः- नरसिंहावतारस्य उग्रत्वं शमयितुं शिवः शरभस्वरूपेण अवतरति। अयं स्वरूपं तस्य शक्तिशालित्वं दर्शयति।

Correspondence:

डॉ. सीमा शर्मा

सहायकाचार्या,

पुराणेतिहासविभागः,

श्री ला.ब.शा.रा.सं.वि., नव देहली-16

शिवपरिवारः स्कन्दपुराणे- शिवस्य पारिवारिकजीवनम् अपि अस्मिन् पुराणे विशेषतः वर्ण्यते। स्कन्दस्य जन्म, पार्वत्याः तपश्चर्या, गणेशस्य उत्पत्तिः, नन्दी, भृङ्गि आदि गणदेवता अपि विवृण्वते।

उदाहरणतः, स्कन्दस्य जन्मकथा अवन्तिखण्डे वर्ण्यते —

"कृत्तिकाभिः समं जातः कुमारो हव्यवाहनः।"^{iv}

शिवभक्तिः - भक्तेः महत्त्वं स्कन्दपुराणे प्रमुखतया वर्ण्यते। लिङ्गपूजा, शिवनामस्मरणं, उपवासः, तीर्थयात्रा इत्यादयः उपासनायाः उपायाः निर्दिष्टाः।

"शिवस्य नामस्मरणं त्रिजगत्पवित्रकम्।

जन्मान्तरसहस्राणां पापानां विनाशनम्॥"^v

प्रमुखोपासना-विधयः - रुद्राभिषेकः - जलेन, दुग्धेन, बिल्वपत्रैः लिङ्गस्य अभिषेकः महामृत्युञ्जयमन्त्रः - शिवस्य मृत्युनाशकस्वरूपं उद्दिश्य-तीर्थस्नानम् - विशेषतः काशी, प्रयाग, प्रभास इत्यादिषु शिवतीर्थमाहात्म्यम्- विशेषतः काशीखण्डे काशीनगरे विश्वनाथ-लिङ्गस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते। तत्र शिवस्य नित्यविराजमानत्वं वर्ण्यते।

"काश्यामर्यादया तिष्ठन् नित्यं संहर्ते शिवः।

यत्र लिङ्गं स्थिरं ज्योतिर्लिङ्गमिति कथ्यते॥"^{vi}

शिवः ब्रह्मरूपेण- शिवः स्कन्दपुराणे केवलं देवता न, अपि तु सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म अपि अस्ति।

"शिवः सच्चिदानन्दः, सर्वविद्याप्रवर्तकः।

स एव विश्वस्य कारणं, नियन्ता च परः सदा॥"

स्कन्दपुराणे शिवः केवलं त्रिदेवेषु एकः न, अपि तु अद्वितीयः, सर्वातीतः, भक्तवत्सलः च। तस्य स्वरूपं निराकारं, विविधाकृति युक्तं च। भक्त्युत्पत्ति, मोक्षप्राप्तिः च शिवोपासनेन सुलभा इति प्रतिपाद्यते।

भगवतः शिवस्य स्वरूपविषयको विस्तृतनिबन्धः परम्परागत सन्दर्भैः सहितं निम्नलिखितप्रकारेण प्रस्तुतः अस्ति। एषः निबन्धः शिवस्य तात्त्विकं, आध्यात्मिकं, पौराणिकं च स्वरूपं वेदपुराणस्मृतिन्यायादिसन्दर्भैः विशदं विवेचितम्।

भारतीयदर्शनपरम्परायाम् भगवतः शिवस्य स्थानं परमं, विशिष्टं च अस्ति। सः केवलं संहारकर्तृव न, अपितु परमपुरुषः, परब्रह्मस्वरूपः, भक्तानां कृपानिधिः च। यदा 'शिव' इति शब्दः प्रयुज्यते, तदा तस्य गहनं तात्त्विकं च स्वरूपं बोधायते — यः अनन्तः, अपरः, निर्विकारः, चिदानन्दरूपः।^{vii}

"एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः।" शिवः एकमेव परतत्त्वम्।

शिवस्य नामस्वरूपम् - 'शिव' इत्यस्य व्युत्पत्तिः — "शं करोति इति शिवः "शिवः शुभस्य स्वरूपं" महाभारते "शिवं शिवत्वं यः प्राप्य स

जीवन्मुक्त उच्यते।" सः समस्तसंसारस्य शुभदायकः, मङ्गलप्रदः, लोकानुग्रहकारकः च।

शिवस्य तात्त्विकस्वरूपम्- वेदान्तदृष्ट्या शिवः 'सच्चिदानन्द-स्वरूपः' परब्रह्मैव।

शिवज्ञानबोधम् (आगमग्रन्थः) —

"शिवः केवल आत्मा सन् नान्यदस्ति परात्परम्।"^{viii}

"सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म।"

— शिवः एषः ब्रह्मस्वरूपः। स्कन्दपुराणे महेश्वरखण्डे-

"न मे रूपं न चाकारो न मे जातिर्न वा गुणः।

शिवोऽहं केवलं शुद्धो, निर्गुणः परमो ह्यहम्॥"

पुराणेषु शिवः बहुविधैः स्वरूपैः निरूप्यते— रुद्रस्वरूपम्

"रुद्रं सर्वं यद्भूतं यच्च भूव्यमुतामृतम्।"^{ix}

अर्धनारीश्वररूपम् - लिङ्गपुराणे —

"अर्धनारीश्वरं देवं पश्येन्नित्यं समाहितः।

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते॥"

शिवपुराणे (रुद्रसंहितायाम्)

"शिवस्य शक्त्या सह तत्त्वं अर्धनारीश्वरं तु तत्।"

शिवः वेदेषु^x —

"महादेवाय तस्मै नमो अस्तु रुद्राय च।"

शिवः रुद्ररूपेण सर्वस्य अधिष्ठानम् अस्ति।

यजुर्वेदे (श्रीरुद्रसूक्ते) —

"नमः शम्भवाय च मयोभवाय च।"

"नमः शिवाय च शिवतराय च।"

श्रीरुद्रं यजुर्वेदीयं मन्त्रसंग्रहे - रुद्रस्य बहुरूपत्वं प्रतिपाद्यते।

शिवः त्रितत्त्वात्मकः - सगुणः - शिवः रूपयुक्तः, जटाजूटधारी, त्रिनेत्रः, गङ्गाधरः।

निर्गुणः - तत्त्वतः सः निःसङ्गः, निराकारः, निर्गुणः।

शिवमहापुराणे

"सगुणत्वं च तस्यैव स्वेच्छया लीलया कृतम्।

निर्गुणोऽपि स एवैकः सगुणः प्रतिभासते॥"

परशिवः - 'परशिवः' इति शब्दः शैवागमेषु प्रयुज्यते यत्र शिवः सगुणनिर्गुणातीतः प्रतिपद्यते।

कामिकागमः (पूर्वभागः) —

"शिवो हि परमं ज्योतिः सगुणनिर्गुणातिगः।"

शिवभक्तानां लक्ष्ये शिवः

शिवमहापुराणे -

"भक्तानां वाञ्छितं रूपं शिवः साक्षात् प्रदर्शयेत्।"

अतः सः विविधरूपेषु सुलभः — रुद्रः, शम्भुः, भवः, महेश्वरः इत्यादि।

शिवस्य लीलारूपम्

ताण्डवरूपम् - "नृत्यं तु ताण्डवं नाम शिवेन सहसा कृतम्।"

ताण्डवः ब्रह्माण्डव्यवस्था एव – सृष्टिस्थितिलयकारिण्या लीलया दर्शितः।

दक्षयज्ञविनाशकः

शिवपुराणे-

"दक्षस्य अहङ्कारभङ्गाय शिवः रौद्रं रूपं धारयामास।"

शिवः भक्तवत्सलः

स्कन्दपुराणे —

"सततं शिवनामानि ये जपन्ति नरा भुवि।

तेषां जन्मशतं पुण्यं तद्धि लभ्यं महेश्वरात्॥"

मार्कण्डेयकथा - बालः मार्कण्डेयः महाकालाग्रतः शिवस्य कृपया रक्षितः।

शिवस्य लिङ्गस्वरूपम्

लिङ्गपुराणे -

"लिङ्गं तु शिवरूपं स्यात् सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।"

स्कन्दपुराणे काशीखण्डे -

"काश्यां हि लिङ्गमेकं स्यात् स्वयं भूः शिवः स्वयम्।"

लिङ्गम् – इदं चिह्नं ब्रह्मणः, अलिङ्गस्य लिङ्गमिति निरुक्तिः।

शिवः ब्रह्मस्वरूपेण विवेकचूडामणौ (शंकराचार्यकृतम्) —

"शिवोऽहम् शिवोऽहम्" — आत्मतत्त्वं शिवतत्त्वमेव।

शिवगीता (महाभारते) —

"शिवः आत्मा परं तत्त्वं जीवः सः केवलः शिवः।"

भगवान् शिवः भारतीयचिन्तनस्य केन्द्रीयतत्त्वम्। तस्य स्वरूपं व्यापकं, आध्यात्मिकं, तात्त्विकं च। वेदपुराणागमोपनिषदादिषु सः एकमेव परब्रह्म, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः, जगतः अधिष्ठानम्, भक्तानां मार्गदर्शकः च इति प्रतिपाद्यते। तस्मात्, भगवतः शिवस्य स्वरूपं केवलं पुराणगतं न, अपि तु पराविद्यायाः साक्षात्स्वरूपम्, मोक्षमार्गस्य प्रथमप्रेरकश्च विद्यते।

संदर्भः :

- i. स्कन्दपुराणम्, महेश्वरखण्डः - 7.12
- ii. स्कन्दपुराणम्, नागरखण्डः - 13.45
- iii. स्कन्दपुराणम्, ब्रह्मखण्डः - 28.17
- iv. स्कन्दपुराणम्, अवन्तिखण्डः
- v. काशीखण्डः, स्कन्दपुराणम्
- vi. स्कन्दपुराणम्, काशीखण्डः
- vii. श्वेताश्वतरोपनिषत् - ६.११
- viii. तैत्तिरीयोपनिषत् - २.१
- ix. श्वेताश्वतरोपनिषत्-३.२
- x. ऋग्वेदे - १०.९२